

Castell Formós, un palau àrab a Balaguer (La Noguera)

FRANCESC TUSET, JOSEP GIRALT

Es pot dir que l'arqueologia islàmica a Catalunya no té història degut fonamentalment, no a la manca de jaciments d'aquesta índole (actualment les excavacions i la prospecció demostren el contrari), sinó més aviat a què en moltes excavacions antigues tots els materials medievals no eren tinguts en compte i per tant s'ha perdut informació. Per altra banda, també hi ha hagut un enfocament de la investigació en la que s'ha anat a resoldre els problemes (certament complexos) del que genèricament podríem anomenar la Catalunya medieval cristiana, sense tenir en compte que molta part de l'actual Catalunya va estar ocupada pels andalusins durant quatre segles; és a dir, pràcticament tota l'anomenada Catalunya Nova ha quedat al marge de la investigació. Potser també, aquesta manca d'interès per l'arqueologia islàmica ha vingut determinada per la falta de grans construccions o edificis d'aquest caire que sense cap tipus de dubte haurien atret un ample sector d'estudiosos.

Malgrat tot, una de les excepcions dintre d'aquest panorama ha estat sempre el Castell de Balaguer, conegut com a Castell Formós ja des d'època antiga.

Balaguer, capital de La Noguera, s'aixeca a ambdues vores del riu Segre, en la zona on s'acaben les últimes estribacions muntanyenques i comença el pla d'Urgell. Antigament la ciutat va créixer al marge dret del riu i, dominant tota la ciutat, s'alçà el Castell Formós, esdevenint aquest en un punt estratègic que farà de clau en el pas natural que és el riu cap al pla. Aquest fet s'ha produït des dels temps del Bronze Final/Primer Ferro, en què el primer lloc habitat de Balaguer fou precisament el tossal on avui trobem el Castell.

Malgrat que el títol faci referència al palau àrab del Castell Formós, creiem que cal parlar més de la fortificació com a centre d'un sistema defensiu extens i àmpliament articulat que respondria a les finalitats estratègico-militars de la Marca Superior d'al-Andalus. No podem deixar de

dir que a partir d'aquest enclau militar neixerà el nucli urbà de Balaguer allà pel segle x. Del palau andalusí només coneixem les guixeries aparegudes l'any 1967, però no en canvi les estructures amb les que anaven relacionades, i per tant, ben poca cosa es pot dir del complex palatí.

HISTÒRIA DEL JACIMENT

L'any 1967, a l'efectuar unes obres de consolidació del sector oriental de la muralla del castell, van aparèixer tota una sèrie de restes arquitectòniques i ceràmiques entre les que sobresortien unes guixeries islàmiques que res tenien que envejar a les de l'Aljaferia de Saragossa. Això no fou, malgrat tot, un element determinant per paralitzar aquestes obres o bé portar a terme una excavació de la zona afectada; ans al contrari, els treballs van continuar amb el beneplàcit de les autoritats pertinents, això sí, recollint els fragments visibles que anaven sortint. Aquesta solució va provocar la pèrdua total de dades arqueològiques de considerable valor, a la vegada que molt material es va dispersar i foren destruïdes totes les estructures a les que anaven relacionades. Totes aquestes restes són les que foren estudiades tan acuradament per l'arquitecte C. Ewert, de l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid, que fou invitat a fer-ho l'any 1968.¹

A partir d'aquest moment, i en vista dels resultats extraordinaris que s'havien aconseguit, la Dirección General de Bellas Artes envià l'any 1970 l'eminent epigrafista Manuel Ocaña per a fer unes «prospeccions» al jaciment. Malgrat que mai s'han conegut els resultats, sabem que les troballes també foren importants.

L'any 1971, el Sr. Luis Díez-Coronel, que ja havia participat i controlat els treballs de l'any 1967, i que també els havia donat a conèixer en diferents articles,² excavà el sector nord del castell, sense que tampoc en tinguem notícies d'aquesta campanya.

L'any següent, l'excavació és encomanada al Sr. Juan Zozaya, que l'efectuà en l'extrem sud-oriental i del que tampoc s'ha publicat la memòria.³

A partir d'aquest moment s'acaben les campanyes arqueològiques, no sabent quin fou el motiu, però sí es fan actuacions de reconstrucció d'algun sector de la muralla. Ens referim concretament a la restauració dels anys 1973-74, que es va fer palesa en les torres i pany de muralla entre elles que s'alcen en l'extrem nord del sector oriental. Aquí es va creure

1. EWERT, C.: «Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljafería de Zaragoza». *Excavaciones Arqueológicas en España*, 97, Madrid, 1979.

2. Díez CORONEL, Luis: «Fortificaciones árabes en Balaguer (Lérida) con un palacio del siglo XI». XII C.A.N. «La Alcazaba de Balaguer y su palacio árabe del siglo XI». *Ilerda*, 29 (1969), pàgs. 335-354.

3. Donem les gràcies al Sr. Juan Zozaya per les dades aportades, així com del material planimètric que ens ha passat.

oportú, per poder dur a terme els treballs pertinents més còmodament, arrassar tota l'excavació de l'any 1971, fins a nivell de cimentació en alguns indrets, així com arrancar tota una sèrie de conduccions d'aigua decorades amb alicatats (uns 22 metres). D'aquests treballs no hi ha cap informe ni documentació fotogràfica. La direcció de l'obra estava encomanada al Sr. Guillem Sàez Aragonés.

Fins el 1982 tot va quedar parat i amb els traspassos de competències a la Generalitat, el Servei d'Arqueologia, juntament amb el Museu Comarcal, decideixen reemprendre les excavacions al Castell Formós, així com també es realitzen altres excavacions a diferents punts del conjunt arqueològic andalusí que és Balaguer: Pla d'Almatà i muralla de la ciutat. Al Castell s'han fet tres campanyes i la zona excavada està situada en el centre de l'extrem sud, justament a la vora de les cales realitzades pel Sr. Zozaya.

LA CAMPANYA DEL 1982

L'única sala del castell que es manté intacta és una cambra subterrània de planta rectangular i volta de mig punt, amb òcul central en la coberta i a la que s'accedeix per unes escales. El seu estat de conservació és molt bo degut a la contínua utilització. Partint d'ella es va fer una gran cala de 19 × 12 m (NS-EW) que posteriorment fou ampliada en direcció oest i segons marcava el terreny, des de 7 fins a 3 metres. La nostra idea inicial anava encaminada a descobrir les estructures que estarien adossades a la sala i d'aquesta manera ja tenir un conjunt d'elements rics del palau. Això no fou així, ja que les estructures apareixien tallades des dels 5 m direcció oest i en tot l'eix N-S del quadre. Aquest detall ens va fer pensar en una possible reparació de tota la cambra, fet que va comportar l'arrassament d'aquestes estructures; aquesta obra es produiria en una data posterior al 1627, ja que va aparèixer un Ardit en els estrats de reompliment de la coberta de la cambra.

En l'extrem nord del quadre es va localitzar part d'una habitació precedida d'un corredor amb paviment de guix i un accés a ella per dos esglaons. Aquesta cambra, que presentava tres nivells d'ensorrament (envigat, teules i parets) molt ben diferenciats i conservats, té que correspondre a una cambra important del complex palatí ja que presentava l'envigat pintat amb alternàncies d'escacs negres i vermells, a més d'aparèixer força alicatats.

En la part oest del quadre sortí l'estructura més interessant d'aquesta campanya. Es tracta d'una *alberca* de planta rectangular allargada, construïda de maons i amb estreps de pedra cada dos metres per evitar el trencament de la gran piscina. Malauradament la cara oest està pràcticament saquejada. Les mides són 14,2 m de llargada (no és la definitiva ja que falta la cantonada sud), 3,74 m d'amplada i 1,55 m d'alçada. El pavi-

ment és de pedra de gres de bona qualitat. A l'exterior dues canals de pedra portarien l'aigua probablement cap al jardí que s'obriria en aquesta zona del palau. La construcció de l'*alberca* cal situar-la en el segle XI com element del palau taifa i per tant contemporani de les guixeries.

Aquesta campanya va demostrar que tot el complex palauenc està perfectament adaptat al terreny natural i que es desenrotlla a base de l'aterrament de les diferents sales. D'aquesta manera la part central del tossal estaria ocupada per les sales més altes (d'aquí el fet comprovat del saqueig modern que ha sofert el castell en aquesta zona), mentre que en les vessants serien més profundes. La comunicació de tot el complex es realitzaria per mitjà d'escales. L'exemple més clar és la volta que aguantaria els esglaons que comunicaven la sala important amb el jardí de la bassa, que està a 2 metres per sota d'ella.

LA CAMPANYA DE 1983

Fou una ampliació del quadre del 1982 en direcció nord en mides de 10×21 metres (NS-EO). Amb aquesta campanya va quedar delimitada la cambra important (10×11 metres). Es veu molt clar els dos cossos de la gran sala, separats pels dos esglaons. Com que encara no s'ha acabat d'excavar no podem parlar encara de quina seria la seva funció.

En l'angle nord-est van sortir 5 sitges que pensem seran les escombraries del Castell. Les formes de les boques són variades però sempre més o menys circulars.

LA CAMPANYA DE 1984

Formant part del Pla de lluita contra l'atur que ha engegat la Generalitat s'ha realitzat una actuació en la cara exterior nord del castell. La idea inicial era netejar tot el pany de muralles, torres i sabata, per poder veure tot l'alçat nord de la fortificació que ja havia estat publicat per C. Ewert (vegeu nota 1). Porteriorment i en vista de que la sabata tenia molta més fondària que la coneguda, vam decidir montar una excavació en tot l'eix E-W de la cara nord; pel que fa al coneixement del castell d'època andalusina, aquesta campanya ha estat la més interessant degut a l'espectacularitat dels resultats i les dades aportades en el camp de les fortificacions andalusines de la península.

Per un document àrab, sabem que Lubb b. Muhammad, després d'una campanya contra el comtat de Barcelona, es retirà a Balaguer començant a construir el castell.⁴ Per altra banda aquesta cronologia, així com la tècnica constructiva, tenen clars paral·lels. Ara bé, en cap d'ells s'ha po-

4. ANTUÑA, M. M.: «Chronique du Règne du Calife Umaiade 'Abd Allah à Cordoue», París, 1937, pàg. 126.

gut documentar encara l'existència, ja des de l'inici de la construcció d'un fosat, que aquí té uns 2 metres de fondària. La sabata, després de l'excaució, ha passat de tenir dues filades a tenir-ne sis.

Un altre element molt interessant ha estat l'aparició de dues torres noves, de tal manera que ara sabem que la façana nord disposaria de cinc torres en el moment de construcció (només en coneixiem tres). Aquestes noves, malauradament saquejades quasi fins a nivells de cimentació en el moment que es fa el Via Crucis del Santuari del Sant Crist (probablement en el segle XIX), donen la impressió d'ésser torres albarranes, fet que aporta una nova dada cronològica en aquest món tan polèmic de les torres albarranes andalusines de la península.

Finalment la torre central de la façana, on avui s'obre la porta d'accés al castell, s'ha recuperat la planta i, a banda i banda d'ella, uns trams molt ben conservats construïts amb pedres encoixinades i que són reparacions de la sabata. És molt probable que després de la conquesta cristiana de la ciutat (1105) es decideixi obrir una porta en aquesta zona, ja que el paper defensiu de la fortificació ha deixat de tenir raó d'ésser, amb la finalitat d'accedir a l'església de Santa Maria d'Almatà, que es construeix en els següents anys de la conquesta. Per tant podem creure que aquesta obra no sols seria una reparació de la sabata malmesa, sinó més bé tindria una finalitat d'embelliment d'aquesta part.

EL PLA D'ALMATÀ

La importància militar de Balaguer en la frontera superior d'al-Andalus ve reforçada per un element ja conegut superficialment,⁵ però que després dels darrers treballs arqueològics realitzats s'ha pogut confirmar definitivament. Es tracta del Pla d'Almatà, extensa planura al nord-oest del castell amb una superfície aproximada d'unes 25 hectàrees. Tant la cara nord com l'oest estan fortament emmurallades amb la presència de torres de planta quadrada que es van alternant amb els panys. La tècnica constructiva és mixta a base de carreus, tàpia, tubots i mamposteria.

Tal com va demostrar la campanya del 1982, aquest jaciment presenta una autèntica problemàtica a l'hora de buscar la seva funció, degut sobretot, a que encara no estan estudiats els emplaçaments andalusins a les zones frontereres i molt menys els assentaments de tipus militar a la Marca Superior d'al-Andalus. El Pla d'Almatà presenta la disjuntiva d'ésser la primitiva ciutat o bé un campament militar estable degut a la situació estratègica que ocupava Balaguer.

L'excaució va comportar l'aparició d'una sèrie d'estàncies rectangulars, construïdes amb un sòcol de còdols de riu d'una alçària variable de 30/50 cm, parets de tàpia i coberta de teules. Sembla que els marcs de

5. Vegeu nota 2.

les portes i les parets interiors anirien arrebossades de guix. Malauradament encara no podem dir res de l'urbanisme de tot aquest nucli.

Ara per ara és molt poca cosa l'extensió excavada i no es poden dir masses coses sobre aquest complex. Malgrat tot sabem que té una vida molt llarga que va des del segle VIII/IX fins a finals del XI; és a dir, des del moment de la invasió fins a la conquesta de Balaguer pels cristians l'any 1105. Les cronologies més altes ens venen donades per dos elements diferents. El primer seria el tipus constructiu més antic que presenta la muralla, concretament els trams de la zona occidental, construïts amb carreus. Aquests estan col·locats a través, són encoixinats, disposats a os amb juntes molt fines i tenen uns 50 cm d'alçada per uns 115 cm de gruix. En alguns indrets presenten encaixos irregulars amb la finalitat de donar més consistència al mur. És molt clara la diferència constructiva entre aquesta muralla i la del castell, aquest molt ben datat. És a dir, sembla que la construcció del Pla d'Almatà és més antiga i caldria buscar els seus paral·lels a Melque, Toledo o Ébora, amb el que podríem atrevir-nos a donar la cronologia de segles VIII-IX, sempre abans del 897, i tenint en compte que és una cronologia relativa ja que l'excavació de la muralla ens donarà dades més concretes.

El segon element de cronologia alta el donen els materials recuperats en sitges (encara mai en nivells d'utilització). Es tracta de ceràmiques grises amb pastes i formes (només algunes) quasi idèntiques a les aparegudes al poblat de Bovalar, que sabem el seu moment de destrucció, principis del VIII, abans del 720.⁶ Aquestes ceràmiques estan relacionades amb altres decorades amb motius impresos sota una coberta melada que en altres indrets porten cronologies del VIII-IX.

L'últim moment d'ocupació és al final del segle XI i dona la impressió de que no hi ha destrucció de la zona habitada, sinó més bé un ràpid abandonó possiblement ocasionat per la pressió de les forces cristianes. D'aquesta manera l'excavació és molt rica en material ceràmic escampat per tota la superfície de les cases. Pràcticament hi són presents totes les tècniques conegudes, des de les peces de luxe fins a les d'ús quotidià. Creiem que aquest jaciment serà un dels punts bàsics per a conèixer molt bé la tipologia de la ceràmica andalusina de les nostres terres.

Concluint podem dir que estem davant d'un jaciment que ens podrà donar una visió clara i contínua dels quatre segles en què Balaguer va estar sota el domini dels andalusins.

6. *L'arqueologia a Catalunya, avui*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1982, pàg. 154.